DWUDZIESTOWIECZNE PLANY URBANISTYCZNE RYBNIKA I ICH REALIZACJE

Zeszyty Rybnickie 30

Jacek Kamiński

DWUDZIESTOWIECZNE PLANY URBANISTYCZNE RYBNIKA I ICH REALIZACJE

Muzeum im. o. Emila Drobnego w Rybniku

Rybnik 2020

Zeszyty Rybnickie 30
Dwudziestowieczne plany urbanistyczne Rybnika i ich realizacje
Redaktor wydawnictw Muzeum im. o. Emila Drobnego w Rybniku: dr Bogdan Kloch

Promotor: prof. dr. hab. inż. arch. Magdalena Żmudzińska Nowak,
Recenzja prof. dr hab. inż. arch. Andrzej Kadłuczka, dr hab. inż arch. prof. PP Grażyna Kodym-Kozaczko

Redakcja: Bogdan Kloch
Opracowanie graficzne schematów: Marta Kamińska
Tłumaczenie: Jakub Grudniewski, Katarzyna Roter-Więska, Dagmara Wójcik
Projekt okładki: Sławomir Studnik w oparciu o layout Hanny Stano. Wykorzystano fragmenty Planu regulacyjnego miasta Rybnika z 1933 r., ze zbiorów Muzeum im. o. E. Drobnego w Rybniku

Wydawca:
Muzeum im. o. Emila Drobnego w Rybniku

© Muzeum im. o. Emila Drobnego w Rybniku, 2020

ISBN 978-83-63959-36-4

Nakład: egz. 200
Druk: Totem.com.pl sp. z o.o. sp. k., ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

Spis treści

Od autora 11

I. Wprowadzenie 13

1. Charakterystyka problematyki i przedmiotu pracy 13
2. Temat pracy i uzasadnienie jego podjęcia 14

II. Stan wiedzy i definiowanie pojęć 15

1. Rozpoznanie stanu wiedzy i badań w przedmiocie opracowania w celu ustalenia zakresu niewiedzy w badanym zakresie 15
2. Rozpoznanie stanu i dostępności materiałów źródłowych do dalszych badań w przedmiocie 19
3. Zdefiniowanie pojęć przyjętych w pracy oraz wykaz użytych nazw, skrótów oraz uwagi końcowe dotyczące układu edytorskiego pracy 20

III. Badania wstępne (ogólne) 23

1. Analiza geograficzno-lokalizacyjna miasta i regionu 23
2. Analiza historyczna miasta do początku XX wieku 24
3. Analiza rozwoju przestrzennego miasta 25
4. Podsumowanie 31
5. Wnioski 35

IV. Badania szczegółowe 37

1. Analiza planów i rozwoju przestrzennego miasta w latach 1904-1922 37
   - 1.1 Plan z 1904 roku 37
     - 1.1.1 Analiza rysunków i zapisów planistycznych w planie 1904 39
     - 1.1.2. Rozwój przestrzenny miasta od 1904 do 1913 roku a realizacja planu 41
     - 1.1.3. Warstwa symboliczno-znaczeniowa miasta w okresie 1904-1913 45
     - 1.1.4. Realizacja planu wodociągów z 1904 roku jako planu urbanistycznego 45
     - 1.1.5. Wnioski 46
   - 1.2. Plan zabudowy 1913 49
     - 1.2.1. Uwarunkowania polityczne i prawne planowania oraz rozwoju przestrzennego miasta 49
     - 1.2.2. Analiza rysunków i zapisów planistycznych w planie 1913 49

1.2.3. Rozwój przestrzenny miasta w okresie 1913-1922 a realizacja planu ... 57
1.2.4. Warstwa symboliczno-znaczeniowa miasta 1913-1922 ... 60
1.2.5. Wnioski ... 61
2. Analiza planów i rozwoju przestrzennego miasta w latach 1922-1939 ... 63
2.1. Plan 1924 ... 63
2.1.1. Uwarunkowania polityczne i prawne planowania i rozwoju przestrzennego ... 64
2.1.2. Analiza rysunków i zapisów planistycznych w planie 1924 ... 64
2.1.3. Rozwój przestrzenny miasta w latach 1924-1933 ... 65
2.1.4. Warstwa symboliczno-znaczeniowa miasta 1922-1933 ... 71
2.2. Plany regulacyjne: częściowy 1933, całościowy 1934-1939, projekty: przebudowy Pl. Wolności, Otoczenia Starego Kościoła ... 73
2.2.1. Uwarunkowania polityczne i prawne planowania i rozwoju przestrzennego ... 73
2.2.2. Analiza rysunków i zapisów planistycznych w planach i projektach 1933-1939 ... 77
2.2.3. Rozwój przestrzenny miasta w okresie 1934-1939 a plany ... 87
2.2.4. Warstwa symboliczno-znaczeniowa miasta 1933-1939 ... 91
2.2.5. Wnioski dotyczące częściowego i całościowego planu regulacyjnego oraz projektów Placu Wolności i otoczenia Starego Kościoła ... 92
3. Analiza planów: Gospodarczego i Porządku Przestrzennego z 1942 i rozwoju przestrzennego miasta w latach 1939-1945 ... 95
3.1. Uwarunkowania polityczne i prawne planowania i rozwoju przestrzennego ... 95
3.2. Plany: analiza rysunków i zapisów planistycznych z 1942 roku ... 98
3.3. Rozwój przestrzenny miasta w okresie 1939-1945 a realizacja planów ... 103
3.4. Warstwa symboliczno-znaczeniowa miasta ... 105
3.5. Wnioski ... 105
4. Analiza planów i rozwoju przestrzennego miasta w latach 1945-1989 ... 107
4.1.Plan ogólny 1959 i plany szczegółowe na nim oparte wraz z kontekstem ich powstania ... 107
4.1.1. Uwarunkowania polityczne i prawne planowania i rozwoju przestrzennego 1945-1959 ... 107
4.1.2. Rozwój przestrzenny miasta w latach 1945-1959 zniszczenia i ich usuwanie ... 109
4.2.Warstwa symboliczno-znaczeniowa 1945-1959 ... 116
4.3. Plan Ogólny 1959 ... 119
4.3.1.Uwarunkowania polityczne i prawne rozwoju przestrzennego miasta ... 119
4.3.2. Rozwój przestrzenny miasta w latach 1959-1975 ... 122
4.3.3. Warstwa symboliczno-znaczeniowa miasta od 1959-1975 roku ... 137
4.3.4. Wnioski ... 137
4.4. Plany: ogólny 1975 i szczegółowy Jednostki Centralnej 1976 ... 141
4.4.1.Uwarunkowania polityczne i prawne planowania i rozwoju przestrzennego ... 141
4.4.2. Analiza rysunków i zapisów planistycznych w planach ogólnym 1975 i szczegółowym 1976 ... 143
4.4.3.Rozwój przestrzenny miasta w okresie 1975-1989 roku a realizacja planu ... 150
4.4.4. Warstwa symboliczno-znaczeniowa miasta ... 155

4.4.5. Ostatnie działania planistyczne – epilog ... 155
4.4.6. Wnioski ... 157
V. Wyniki badań i wnioski końcowe ... 159
5.1. Idee i główne założenia planów w latach 1904-1989 ... 159
5.2. Planowanie a rzeczywisty rozwój miasta w omawianym okresie ... 160
5.3. Plany urbanistyczne i ich realizacja jako dziedzictwo kulturowe miasta – rekomendacje dotyczące projektowania urbanistycznego i ochrony konserwatorskiej ... 165
Bibliografia ... 167
1. Zasoby źródeł rękopiśmiennych i drukowanych ... 167
2. Zbiory muzealne ... 167
3. Dzienniki urzędowe ... 167
4. Prasa ... 167
5. Dokumenty i materiały źródłowe publikowane ... 168
6. Netografia ... 168
7. Teoria i historia urbanistyki i architektury ... 168
Spis nazw ulic i placów ... 175
Spis źródeł ilustracji ... 179
Streszczenie, Summary ... 188
Die Inhaltsangabe ... 190
Aneks ... 191
1. Ustawy, uchwały, inne akty prawne (teksty źródłowe) ... 193
1.1. Ustawa dotycząca zakładania i zmiany ulic i placów po miastach i wiejskich osadach z dnia 2 lipca 1875 roku ustawa przeciw zeszpeceniu 1907 ... 193
1.2. Ustawa pruska z 15 lipca 1907 przeciw zeszpeceniu miejscowości i krajobrazów wybitnych okolic ... 195
1.3. Okólniki Ministerstwa Robót Publicznych i MUB ... 196
1.4. Budżet miasta Rybnika ... 198
2. Opisy planów (teksty źródłowe) ... 198
2.1. Plan zabudowy i rozbudowy miasta Rybnika 1913 - opis Henry Gross ... 198
2.2. Mapa przeglądowa miasta z naniesionymi zasięgami szkiców pomiarowych z lat 1936-1937 ... 205
2.3. Plan osiedla dla bezdomnych nad Rudą ... 206
2.4. Plan ROW 1962 (Rybnicki Okręg Węglowy) ... 207
2.5. Kanał Wisła – Odra ... 213
2.6. Plan szczegółowy dzielnicy „Zachód" (obecnie „Nowiny" ... 214
3. Opisy i dokumentacja założeń architektoniczno-urbanistycznych (źródła archiwalne) ... 215
3.1. Rybnik i Smolna około 1904 roku – przestrzeń ... 215
3.2. Rybnik około 1913 roku – przestrzeń ... 223
3.3. Kolonie „Maroko", „Meksyk", „Kanada" ... 226
4. Opisy i dokumentacja architektury ... 228

4.1. Ikonografia i życie międzywojennego Rybnika 228
4.2. Opis Rybnika u schyłku międzywojnia i w okresie hitlerowskim oczami dziecka (Jerzy Klistała, ur. 1935), spisany w wieku dojrzałym 248
4.3. Czasy i architektura III Rzeszy w Rybniku 249
4.4. Rybnik – ikonografia 1945 rok 252
4.5. Teatr Ziemi Rybnickiej 253
4.6. Klub Międzynarodowej Prasy i Książki 254
4.7. Rybnik – lata sześćdziesiąte XX wieku 255
4.8. Rybnik – lata siedemdziesiąte XX wieku – inwestycje zrealizowane i planowane 260
4.9. Elektrownia „Rybnik" 264
4.10. Powiększenie terenu miasta – Chwałowice 1972 rok 265
4.11. Osiedle „Nowiny" 266
4.12. „Łabędzi śpiew" systemu – lata osiemdziesiąte XX wieku 266
4.13. PKP w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku 267
5. Wybrane sylwetki twórców planów miasta w latach 1904-1976, architekci i biura projektowe 267
5.1. Firma Knoch&Kallmayer z Halle – twórcy Planu Wodociągów i Kanalizacji 1904 267
5.2. Henry Gross – szkic biograficzny 268
5.3. Józef Ikielek vel Ikiełek vel Ikiellek 269
5.4. Stanisław Bodzianowski 271
5.5. Jan Władysław Graefe 271
5.6. Wojciech Migocki 271
5.7. Erwin Johannes Ilz 221
5.8. Wojewódzka Pracownia Urbanistyczna 272
5.9. Biuro Planowania Przeszennego w Katowicach; Pracownia Urbanistyczna w Rybniku 273
5.10. Lidia Kamińska 273
5.11. Leonard Piórecki 274
5.12. Twórcy a lokalne środowisko architektoniczne 274

Szanowni Czytelnicy, trafia do waszych rąk praca szczególnie istotna dla naszego wspólnego dziedzictwa. Temat urbanistyki, w kontekście dziejów miasta Rybnika, to przestrzeń dotąd praktycznie nieznana. Temat urbanizacji należy do dość trudnych i wąskich zagadnień badawczych. Dostęp do planów, projektów urbanistycznych, ikonografii, często przechowywanych w rozproszeniu lub ich brak, powoduje, że tylko niewielu badaczy sięga po ten temat. Ma on częściej uzasadnienie dla dużych ośrodków miejskich. Te mniejsze, często niestety są pozbawione szerszej bazy źródłowej. Rybnik zapewne zalicza się do miast średniej wielkości, którego miejskość mocno rozwinęła się dopiero w XX wieku. I właśnie tego stulecia dotyka praca autorstwa Pana Jacka Kamińskiego. Autor dał się już poznać jako znawca tematyki architektury i urbanistyki miasta Rybnika. Brał udział w kilku projektach badawczych naszego Muzeum. Jego praca, to ogromny zasób wiedzy wynikający, z bardzo licznych kwerend. Ikonografia, plany, projekty urbanistyczne, do których odwołuje się autor wręcz imponują swoim zakresem poszukiwań i autorskich analiz. Publikacja jest pierwszą tego typu całościową próbą ogarnięcia przemian urbanistycznych Rybnika w XX wieku, stąd ma ogromną wartość. Przez wiele lat będzie zapewne podstawowym, wręcz kanonicznym, dziełem poświęconym tej problematyce. Miło nam oddać do rąk Czytelników, publikację, która już jako trzydziesta pozycja, ukazuje się w muzealnej serii „Zeszytów Rybnickich".

Rybnik, jesień 2020 roku.

dr Bogdan Kloch
Dyrektor Muzeum im. o. Emila Drobnego w Rybniku

Czytelnicy biorąc do rąk niniejszą książkę opatrzoną na okładce mym imieniem i nazwiskiem mogą odnieść mylne wrażenie, iż jest to praca jednego tylko autora. Wprawdzie kilka lat poświęcił by mogła powstać, lecz nie byłby w stanie uczynić tego samodzielnie. Początkowo opis zmieniającej się rzeczywistości urbanistycznej prowincjonalnego miasta pisany był z myślą o publikacji przez rybnickie Muzeum. Potencjał tkwiący w podjętym temacie dostrzegła p. Aneta Borowik i skontaktowała autora z p. Magdaleną Żmudzińską-Nowak, która zgodziła się zostać promotorem dysertacji. Dzięki Niej udało się przebrnąć przez meandry metodologii, skutecznie hamowała pojawiające się w tekście zapędy publicystyczne i pilnowała jasności wywodu naukowego. Ukończona rozprawa trafiła do Recenzentów, którzy wychwycili to, co nie było do końca wypolerowane.

Równocześnie pojawiła się możliwość (i konieczność – rok budżetowy) opublikowania Pracy w ramach Zeszytów, systematycznie wydawanych przez rybnickie Muzeum. Wymagało to jednak dokonania pewnych zmian – między innymi usunięto rozdział metodologiczny.

Nie można pominąć pracowników bibliotek, archiwów, tłumaczy, fotografki, projektantki grafiki schematów, osób które udostępniły własne zbiory; bez czego niemożliwe byłoby dotarcie do wielu archiwaliów i cennych informacji.

Zaangażowanie pracowników punktu informacji turystycznej Halo!Rybnik w organizację spotkań prezentujących poszczególne zagadnienia Pracy umożliwiło wiele wnoszące dyskusje słuchaczy, z których wnioski okazały się pomocne w trakcie jej powstawania i „doszlifowywania".

Wydawcą jest Muzeum, a jak wiadomo jego domowniczkami są Muzy. Wśród nich, co oczywiste Klio gdyż publikacja dotyczy historii, lecz i Urania opiekująca się geometrami. Bo przecież językiem tej nauki zapisywane są idee urbanistyczne. I również bez niej niemożliwa byłaby ich późniejsza materializacja w przestrzeni. Przypomnieć wypada też boginię Melete – od nauki i pracy, gdyż to opracowanie to praca naukowa. Poza tymi stałymi; wymienionymi powyżej bywalczyniami gmachu, w godzinach pracy przebywają P.T. Pracownicy, dzięki nim między innymi pewne niuanse historyczne i przypisy uzyskały właściwe brzmienie, a tekst znalazł się na dwóch łamach. Było to zadanie wysoce czasochłonne biorąc pod uwagę ilość ilustracji, podpisy składające się z głównego i rozwinięcia, przypisy i inne utrudnienia, które zawsze czyhają by utrapić wykonującego takie czynności. Wszyscy oni, jak i wcześniej wymienieni zasługują na słowa podziękowania.

Inny rodzaj wdzięczności należny się osobie, która w czasie który spędzałem w archiwach, czytelniach, w Muzeum i przy klawiaturze przejęła moje obowiązki w miejscu pracy – Galerii „Pod Manekinem", a efekty tego były lepsze niż gdybym przebywał na miejscu. Imienia i nazwiska tu nie zamieszczam, nie ze względu na RODO, lecz z powodu Jej skromności i niechęci do eksponowania swojej osoby. Lecz prawie wszyscy wiedzą, kto od 29 lat tam dyryguje.

Jacek Kamiński

I. Wprowadzenie

1. Charakterystyka problematyki i przedmiotu pracy

Dwudziestowieczne plany urbanistyczne Rybnika będące przedmiotem pracy to biała plama w historiografii tego miasta. Słabe rozpoznanie tematu, szkicowe zaledwie omówienie niektórych i pominięcie innych opracowań planistycznych, niezachowanie części archiwaliów to stan z jakim musi zmierzyć się badacz. Równocześnie jednak wyzwanie to może dać wielką satysfakcję z odkrywania, porządkowania i stworzenia spójnego obrazu przeszłości, która to po dziś wpływa na naszą codzienność. Ponadto spójny obraz planów rozwoju przestrzennego miasta oraz ich stopnia ich realizacji jest bezcennym źródłem wiedzy dla współczesnego planowania oraz ochrony dziedzictwa kulturowego. Przedmiotem pracy są zatem, często całkowicie nieznane dotąd plany miasta Rybnika, które na aktualnym badań etapie badań udało się autorowi zgromadzić i opracować.

Pierwszy z nich opracowany został w 1904 roku i mimo, że był projektem branżowym wodno-kanalizacyjnym potraktowany został jako plan urbanistyczny, gdyż wyznaczył nowe obszary rozwoju miasta i zdefiniował ich formę.

Drugi z planów autorstwa H. Grossa powstał w 1913 roku, gdy II Cesarstwo Niemieckie było u szczytu potęgi[1]. Był on odpowiedzią na wzrastające aspiracje i możliwości mieszczaństwa, a jego zrealizowanie w prowincjonalnym mieście mogło umożliwić korzystanie z uroków Belle Epoque.

Trzeci plan z 1924 roku był przejawem samoograniczenia i odrzuceniem wizji Grossa z 1913 roku. Powrót do inżynierskiego w gruncie rzeczy projektu wodociągów i kanalizacji był racjonalny, a zmniejszenie terenu przewidzianego do zabudowy mogło skutkować pełną jego realizacją w krótkim czasie.

Czwarty plan[2] sporządzano w latach trzydziestych; gdy zakończył się Wielki Kryzys, a nowa myśl urbanistyczna zdobyła powszechne uznanie. Jego pełną realizację uniemożliwiła hitlerowska agresja.

Piąty plan powstawał w czasie Trzeciej Rzeszy. Charakteryzował się rozmachem i monumentalnością niemożliwą jednakże do zrealizowania w czasie, który Historia wyznaczyła na panowanie nazistów.

Szósty plan – **ogólny** z 1959 roku wyrysowany został w czasie, gdy miasto a przede wszystkim jego otoczenie – Rybnicki Okręg Węglowy – błyskawicznie zamieniało się w – jak to w propagandzie ówczesnej nazywano – największy plac budowy w Europie. Na nim oparto ważny dla rozwoju miasta plan dzielnicy **„Zachód”** z 1973 roku, który częściowo zrealizowany silnie zmienił tą cześć miasta, a także poprzez swą skalę i intensywność zabudowy dotychczasowe relacje z krajobrazem.

Ostatnie dwa projekty wyrysowane zostały w połowie peerelowskiej „dekady sukcesu”. W 1975 powstał Plan Ogólny, rok później Plan Szczegółowy Jednostki Centralnej.

Plany te opracowane zostały w różnych skalach, od miejscowego szczegółowego 1:1000 do ogólnych w skali dziesięciokrotnie mniejszej. Pierwszy tylko po części jest planem urbanistycznym, hitlerowski zaledwie szkicem, z pochodzącego z lat trzydziestych nie odnaleziono rysunku planu, dlatego ich porównanie jest bardzo utrudnione.

Wszystkie wymienione plany były intrygującymi próbami okiełznania żywiołowego rozwoju miasta. Każdorazowo z przyczyn zewnętrznych odkładane po pewnym czasie ad acta, nie miały szans na pełną realizację. Obecnie po wydobyciu ich na światło dzienne i otrzepaniu z kurzu stały się zabytkami myśli urbanistycznej i dokumentami lokalnej historii. Ich fenomen polega między innymi na sekwencyjności występowania – pojawiały się wraz z kolejnymi władcami i systemami politycznymi. Za każdym razem decydenci na swój sposób próbowali rozwiązać problemy środowiska miejskiego. Porównanie owych usiłowań poszerzy naszą wiedzę w zakresie warsztatu planistycznego na poszczególnych etapach rozwoju miasta i może pomóc w rozwiązywaniu aktualnych problemów urbanistycznych i konserwatorskich. Dlatego też podjęcie tego tematu wydaje się być istotnym.

Przyjęta w pracy cezura roku 1989 może zostać uznana za dyskusyjną, szczególnie w zestawieniu z jej tytułem, w którym wy-

[1] Produkcja przemysłowa lokowała wówczas Niemcy na drugim miejscu po Stanach Zjednoczonych i stanowiła 15,7% światowej wobec 14% przypadajacych na Anglię i 6,4% na Francję. Jednak pamiętać należy, iż to potężne państwo zakończyło wkrótce swój żywot rewolucją w listopadzie 1918 roku i ucieczką cesarza do Holandii.

[2] Składał się on z częściowego planu regulacyjnego opracowanego przez Miejski Urząd Budowlany w 1933 roku, planu regulacyjnego opracowywanego siłami zewnętrznymi od 1935 roku i projektu placu Wolności wykonanego w Miejskim Urzędzie Budowlanym. Kryzys zaczął „odpuszczać’ od 1935 roku, zatem powyższe słowa nie odnoszą się do częściowego planu regulacyjnego.

brzmiewa słowo *dwudziestowieczne*. Pominięta zostaje ostatnia dekada stulecia, w której to powstał Miejscowy Plan Ogólny Zagospodarowania Przestrzennego Rybnika, uchwalony w 1993 roku. Jednak jego zamieszczenie oznaczałoby otwarcie kolejnego rozdziału, opisującego rzeczywistość *in statu nascendi* i przez to, wobec niewielkiego dystansu czasowego, utrudniałoby głębszą refleksję badawczą.

Pewną niedogodność dla czytelników (szczególnie niezwiązanych z architekturą, urbanistyką, planowaniem przestrzennym) stwarzać może brak szkicowej chociażby historii urbanistyki omawianego okresu[3]. Uznano, iż wobec dostępności doskonałych opracowań z tego zakresu, zamieszczanie takich treści byłoby niewskazanym zwiększeniem objętości pracy.

2. Temat pracy i uzasadnienie jego podjęcia

Tematem pracy jest analiza dwudziestowiecznych planów Rybnika, rozpoznanie stopnia ich realizacji a tym samym wpływu na proces przekształceń przestrzeni miasta.

Praca stanie się także okazją do rozpoznania, zebrania, uporządkowania i przebadania projektów, które do tej pory pozostawały rozproszone i nieomal całkowicie nieznane.

Pewnym utrudnieniem przy ich porównywaniu może okazać się różny stopień zaawansowania projektów, stan zachowania (kompletności) materiałów oraz, a może przede wszystkim zróżnicowane ich typy. Wszystkie odnoszą się do samego miasta, jednak w różnych jego granicach i w innych stopniach dokładności (plany regulacyjne, ogólne, szczegółowe i projekty urbanistyczne). Uzasadnieniem podjęcia niniejszego tematu pracy jest rozwijana od wielu lat, osobista pasja autora związana z badaniami nad historią architektury i urbanistyki rodzinnego miasta Rybnika oraz zebranie przez niego ogromu unikatowych materiałów dotyczącego planów rozwoju miasta. Także istotnym było profesjonalne przygotowanie oraz doświadczenie autora w zakresie badań, kwerend i publikacji naukowych.

Kolejna ważka przesłanka dla podjęcia tematu to możliwość analizy planów jako dokumentów historycznych, dających możliwość wzbogacenia wiedzy o mieście i jego rozwoju. Zważywszy na fakt, iż plany te nie były do tej pory znane i badane, aspekt poznawczy wydaje się bardzo istotny. Brak też jakichkolwiek całościowych opracowań w tym zakresie.

Praca ze względu na swoją objętość podzielona została na dwie części:

Część pierwsza zawiera główny wywód (badania wstępne i szczegółowe oraz wnioski) oraz bibliografię, spis i źródła ilustracji.

Część druga (Aneks) zawiera uzupełnienia omawianych tematów w zakresie:

- tekstów źródłowych (ustawy, uchwały, inne akty prawne)
- opisów i dokumentacji założeń urbanistycznych i architektonicznych (źródła archiwalne)
- uzupełniającą ikonografię
- charakterystyki sylwetek zawodowych twórców omawianych planów miasta (wybór).

Mając na względzie ogrom materiału związanego z dokumentacją, która powstała w trakcie przygotowywania pracy, jak i przejrzystość i przystępność dla odbiorcy nie zaznajomionego z tego typu badaniami postanowiłem odstąpić w tym wydaniu tekstu od zamieszczania rozbudowanego aparatu naukowego. Czytelnik będzie miał dostęp do obszernej bibliografii natomiast w przypisach pojawia się tylko odwołania do właściwego tekstu w formie poszerzenia lub uzupełnienia właściwej treści.

[3] M. Nowakowski, *Sto lat planowania przestrzeni polskich miast (1910-2010)*, Warszawa 2013.